

A detailed woodcut-style illustration of a forest scene. In the center, a man with a large, pointed, leafy hat and a beard looks towards the viewer. To his right, a woman with long hair and a flower in it stands elegantly. In the lower left, a small child is crouching. The background is filled with the intricate, gnarled branches of trees.

ОЛЕКСІЙ КОНОНЕНКО

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

ДУХИ, ПЕРСОНИ,
ОБРЯДИ

Харків
«Фоліо»
2023

НИЖЧІ МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНИ І ДУХИ

Антихрист. Анчутка. Аред. Баєчник. Банник.
Барабашка. Безимень. Біла баба. Білун. Біс. Блазня.
Блуд. Богинки. Болібошка. Болотяник. Болотяниця.
Боровик. Босоркань. Бродниці. Бука. Вили. Вихор.
Відогонь. Вовкулак. Водяник. Водяниці. Возило.
Воструха. Гарцуки. Гніток. Горний. Гречишниця.
Гука. Двоєдушник. Дворовик. Демон. Дзедко. Дика
баба. Дикінькі мужички. Диявол. Дід — шапка
драна. Доманя. Домовик. Єретник. Жарениця.
Жердяй. Жировик. Жихар. Заложні мерці. Запічник.
Здухач. Земляний дух. Зимник. Злидні. Ігоша.
Ічетик. Капуш. Караконджали. Кікімора. Клітник.
Колокольні мерці. Конюшник. Коргоруші.
Криничниці. Курдуші. Ледащій. Лісовик. Лісунки.
Літавиця. Лобаста. Лоскотун. Луговик. Мавки. Мана.
Мароси. Маряна. Матохи. Межівник. Моховик. Нав.
Намною. Наречниця. Нехорошик. Нечисть. Нички.
Нічниці. Обдериха. Овинник. Огуменник. Одмінок.
Перевертні. Перелесник. Підполяник. Планетники.
Плевник. Полісун. Польовик. Полудниці. Потороча.
Привид. Пущовик. Пярстуки. Ржаниці. Росомаха.
Русалки. Сарайник. Сатанайл. Світилка. Святке.
Святочниці. Скарбник. Сприйя. Степовик. Страх.
Страшили. Суседко. Табунник. Таласим. Тодорці.
Удільниця. Упир. Хапун. Хлібник. Хлівник.
Хлопотун. Хуха. Черандак. Чорт. Чугайстер.
Чудинко. Шерстнатий. Шиш. Шишига. Шишимора.
Шолишні. Шулікуни. Шумська майка. Шут.

У давні часи людина не могла збагнути багато довколишніх речей, які були сильнішими від неї; у чомусь вони допомагали, у чомусь шкодили. Людина прагнула вмилюстити навколишній світ, зрозуміти його, вчилася жити в гармонії з природою. Усі явища персоніфікувалися, отримували назву. Давній слов'янин, як і представники інших народів, вважав, що у кожному предметі, у кожному явищі є жива істота. У зв'язку з цим слов'янська демонологія була досить розвиненою. У літописах є свідчення про те, що давні слов'яни вшановували дерева і трави, ріки й гори, джерела і криниці, приносили їм жертви, тобто умилостивлювали божків і духів навколишнього світу.

Духи природи не були на першопочатку тільки добрими або тільки злими. Вони допомагали, якщо їх вшановували і поважали; шкодили, коли з ними не рахувалися. Так жила давня людина, таким чином вона облаштовувала свої стосунки з навколишнім світом, виробляла своєрідну етику стосунків з природою.

З часом з'явилася якась когорта злих духів — таким чином пояснювали хвороби, неврожаї, голод, бурі, морози, повені тощо. Вже мало було тільки вшановувати духів, жертвувати, треба було їх заклинати, обдурювати, навіть залякувати. Злих духів співвідносили з нічним часом, тому ніч досі вважається сприятливою для нечисті.

У нечисту силу, бісів духи природи обернулися під впливом християнства. У первісні часи духів вважали спокійними, вони могли шкодити — якщо їх образили, нечемно з ними повелися; але й допомагали людині.

Християнська релігія прийняла вже розвинену язичницьку демонологію і на початку (в часи двовір'я) мало її змінила. Вже пізніше християнство позначило всіх язичницьких богів і духів нечистю, злими силами, поганськими богами; привнесло нові назви: диявол, демон, сатана.

Християнство узаконило велику кількість нечистої сили, на боротьбу з якою виступила церква.

Проте відлуння язичництва було ще довго. Наприклад, у тому, що хатній дух — домовик — міг бути і добрим, і злим до господарів, якими й були у давніх слов'ян усі духи природи.

АНТИХРИСТ

Уявлення про антихриста виникли у перших християн. Прообрази його можна прослідкувати у Старому завіті в образі царів Антіоха, Епіфана, які схилили іудеїв у язичницьку віру. Антихристами називали всіх противників християнства, язичників, безбожників, а також чортів і бісів. Антихрист ніби з'явиться перед кінцем світу і другим

пришестям Христа, сконцентрує в собі все зло, яке є на землі, для боротьби з християнською церквою, але буде переможений явленням знову Христом. Антихрист означає — супротивник Христоса (з грецької — „анти Христос”).

В Апокаліпсисі антихрист зображений звіром, що виходить з моря, він воюватиме зі святими, переможе їх, володарюватиме над усіма племенами і народами, але через три роки його переможе

Бог. Антихристовим числом вважається 666, під яким сховане ім'я аполіптичного звіра (Одкровення Іоанна, XIII, 18).

В усній народній традиції, легендах, духовних віршах різне розуміння антихриста: східне з вченням православної церкви, а також як про духа зла, що вже володарює на землі.

Народ у різних новинках вбачав витівки антихриста: слід від привитої віспи називали **антихристовою печаткою**, забороняли робити щеплення дітям, уникали цього самі дорослі; печатками антихриста називали печатки і штампи в паспортах.

Свого часу в народі пішла чутка, що картопля — від антихриста (коли вона з'явилася), і що як покласти її надовго в тепле місце — виведуться цуценята чи чортенята.

За однією з легенд, антихрист народиться від блудниці, до тридцяти літ буде жити в бідності, і ніхто його не знатиме. Потім він почне проповідувати, творити чудеса, виліковувати хвороби, воскрешати мерців, — запевнить людей, що він Христос. Тим, хто в нього повірить, поставить на лобі печатку, на правій руці — щоб усі бачили його послідовників і щоб ті не могли хреститися. Непокірних буде мучити і вбивати. Перед з'явою Христа послідовники антихриста будуть мучитися, але прощення їм не буде, бо зняти печать антихриста неможливо.

АНЧУТКА

Анчутка, **антипко**, **анциборик**, **анциболотник** — злий дух, бісеня, яке живе в багні, має крильця. Помічник водяників та болотників, лякає перехожих. Як і вся нечисть, кривий на ліву ногу. Кажуть, що вовк йому п'ятку відкусив або ще, що втікав від людей та йому дверима п'ятку відбили.

Це кульгаве чортеня, за переказами, викльовується з курячого зноска — маленького яєчка. Як вихор підвіє курку, вона зносить зносок. Той зносок треба покласти під пахвою і носити дев'ять днів. Так можна виносити анциборика.

Діти дражнилися:

*Ішов анциборик
Через попів дворик,
Ніс сокиру й топорик
І мальовану торбу з пиріжками.*

Кажуть, що є анчутки польові, які мають подобу маленьких людей, є вівсяники, конопельники, просяники, житники, картопляники та ін. У кожній рослині ніби живе свій анчутка, який і має назву тієї рослини. Та понад усе ці духи полюбляють жити в болотяних місцевостях.

У східнослов'янській міфології анчутка — одна з назв чортеняти. Можливо, що ця назва походить від балтійського *anciute* — маленька качка. В очеретах біля водойм та боліт, на луках живе чимало птаства, а особливо різних видів маленьких качок. Зрозуміло, що у вечірню пору рибалку, чи перехожого така пташина могла налякати раптово злетівши з-під ніг, а чи шарудячи в кущах невидимо для ока. Звідси, мабуть, й виник маленький болотяний дух анчутка.

АРЕД

Старий та злий чаклун, нечистий дух або чорт. Назва його пішла від зміни в народі наймення персони зі Священного Писання — ірода (**ірод** — **іаред** — аред). У народі це персона, яку ототожнювали з правителем Галілеї, що спричинив загибель Іоана Хрестителя, або з царем іудей-

ським, за наказом якого повбивали немовлят у Віфліємі.

Деякі перекази свідчать, що аредом вважали старого чаклуна, який живе надміру. Звідси поговорка: „Він живе Мафусаїлові роки, Аредові віки”. У Старому Завіті Мафусаїл — один з праотців людства, який прожив 969 літ.

БАЄЧНИК

Злий домашній дух у східних слов'ян, сновида. З'являється серед ночі після розмов про жахи та нечисту силу. Його появу попереджає тихий плач,

глухий стогін. Уявляли баєчника дідком, маленьким, з сивою бородою, клишоногим, неповоротким.

Приходить цей дух босим і стає над головою сплячого з випростаними руками. Водить тими шкарубкими руками доти, доки жахливі розмови насняться людині, і вона тоді прокидається з криком у холодному поті. Коли запалити свічку, можна побачити тіні на стіні, що зменшують-

ся, то — баєчник. Є повір'я, що гукати баєчника не слід — можна захворіти.

У домі баєчників кілька. Верховодить ними вусатий дідуган — **перебаєчник**, у нього вуса на довжину рук. Як перебаєчник береться до діла, може вусами задушити. Від цих злих духів захищає закляттям лише знахар.

БАННИК

„Про банника кажуть, що він не любить того, хто після дванадцятої години ночі миється в лазні. Інколи банник любить пожартувати над жінками: жажливе хропіння, виття за кам'яною або регіт і свист нагально виганяють їх з криком і виском із лазні в одязі прабатьків до гріхопадіння” (А. Харитонов).

Злий дух, невидимий, який живе, за уявленнями давніх слов'ян, у дерев'яних лазнях. Уявляли його маленьким голим чоловічком з райдужними очима, волохатим, з листочками від банного віника, які прилипли до тіла. Він міг показуватися кішкою, собакою, зайцем. Банник (**байник**, **лазник**) з'являється у новій лазні після того, як там побуває породілля. Йому залишали теплу воду, віник, змилок аби задобрити, щоб наступного разу не бризнув окропом, не кинув розпеченим каменем, якими в ті часи топили лазні. У нетопленій лазні банник живе увесь час. Лише ворожбити вміють його прогнати віником, та й то ненадовго.

Заходячи в лазню, банника вмовляли словом: „Хрещений — до лазні, нехрещений — з лазні”. Опівночі банник запрошує до лазні чортів, лісовиків, домовиків, хлівників. У цей час взагалі не варто йти митися — нечиста сила занапасть людину. Чорти, лісовики, хлівники хапають з усіх боків, тримають, а банник своїми товстими губами задуває гарячий дух в уста людині. Ще вважали в народі, що банник обов’язково підмінить дитину, яку хоч на хвилю залишать в лазні.

Банник аж ніяк не терпів зазіхань на свої володіння. На це зважали нічні подорожні, коли їм траплялася на дорозі лазня — ніколи не ночували в ній. Банник був учасником різдвяних гадань. Дівчата бігали до лазні ввечері й клали руку на кам'янку: як волохатою рукою банник торкнеться — дівчина житиме з багатим, як голою рукою — за бідного піде. Гадали в лазні найсміливіші, бо банник може пальці залізними обручками закувати.

Дерев'яні лазні часто горіли. Ставлячи нову, щоб задобрити банника, приносили йому в Чистий четвер перед Великоднем шматок житнього хліба посипаного сіллю. А ще закопували під порогом лазні чорного півня, щоб таким чином відібрати у банника злу силу.

За повір'ям, якщо хто вирвався від банної нечисті, втікати треба задом наперед, бо затягне в лазню знову.

БАРАБАШКА

Зовсім недавно в народі з'явився ще один персонаж, сучасний домовик — барабашка.

Його можна назвати добрим доможилом міських квартир. Істота маленька, мовчазна, невидима. Виявляє себе тим, що стукає, барабанить, рухає предмети. Деякі господарі винаходять різні способи спілкування з барабашкою. Відповідає

він стукотом, а чи ще якось дає про себе знати. За характером добрий і любить добрих господарів, добре ставлення до себе. Там, де в домі зло, сутички, суперечки, горілчаний дух та інші негаразди — барабашка не живе; від тих, хто його ображає, він утікає.

БЕЗИМЕНЬ

Безимень, **тінь**, **слід**, **стень** — привид-двійник; привид перед смертю; дух померлого наглою смертю, потопельника, самогубця. У всьому схожий на

людину, але свого лиця не має і тому носить маску, личину того, ким хоче показатися. Побачити такого двійника — на скору смерть.

Так називають ще привид, образ людини, викликаний у дзеркалі під час гадань. У замовляннях безименя на допомогу закликають чаклуни, щоб нашкодити людині. У лісі біля осики, стоячи лицем на захід, чаклун просить всіх „померлих, убитих, заблукалих, нехрещених та безіменних” встати і нашкодити тому, хто йому не до вподоби.

БІЛА БАБА

Носителька хвороби; дух долі; образ смерті. Щоб не зайшла біла баба в дім і не спричинила нещастя, під порогом закопували голову кобили, чіпляли косу над воротами чи над одвірками, прибивали до порогу підкову. Існують повір'я, що перед смертю люди інколи бачать смерть в личині жінки в білих шатах. Мандрівниця в білому — вістунка судьби, долі; із свічкою в руках вона з'являється перед подорожніми і прорікає їм майбутнє.

БІЛУН

За народними повір'ями, дух жнив у образі дідуся в білому одязі, який живе в маленькій білій хатинці на узліссі. Він днює у полі, охороняє кожен колос; в обідню пору порається на пасіці, де є прохолода. Там де білун — сонечко гарно світить і гріє. Над його головою бджоли літають, на плечі пташки сідають, біля ніг зайці стрибають. Трохи глухуватий, добрий дух допомагає людям жнивувати; того, хто заблукає — з лісу виведе; хто йому прислужиться — не забуде, обдарує щедро.

„На тих пасіках, де білун відпочиває, бджоли багато меду приносять; на тих полях, що білун оберігає, жито густо росте” (О. Кононенко „Військо Дажьбога”).

БІСИ

„Боялися бісів, які обезсилюють людське тіло, ламають кості і затемнюють розум” (Алоїс Ірасек).

Уособлення всієї нечистої сили в одній особі. Шкідники життя, природні невидимі сили, які

інколи були злом для людини; за християнства стали нечистою силою, бісами. Слово „біс” виникло раніше, ніж слово „чорт”, у індоєвропейських мовах: *bhos* — „блищати”, „світити”; давньоіндійське *bhasa* — „світло”, „блиск”. Біс — оманливий блиск; що підтверджують народні назви наркотичних рослин — бісина, бісдереву.

В Іпатіївському літописі: „...Біси на злоє послаєми бивають, на злоє всегда ловять, завидяще...”

Біс — так називали Чорнобога, а пізніше християнськими священниками до бісів були зараховані всі язичницькі боги.

Уявляли бісів безобразними, зі свинячими рилами, довгими вухами, хвостами, рогатими, волохатими, з палаючими очима. Біси швидко переміщуються в повітрі, особливо шкодять у холодну осінню пору та взимку. Збивають з дороги одиноких перехожих, хрюкають, виють, вищать, крутяться в бісівському танці, заводять нещасного в bagno чи в непролазні хащі, штовхають в ополонку; у кінного лякають коней, чіпляються за гриву і заганяють їх до смерті. Біси можуть перекидатися різними тваринами та предметами.

БЛАЗНЯ

Блазня, **наслання**, **привид**, **морочка**. Може з’являтися у будь-якому місці: у хаті, в лісі, в полі. Жодна блазня не з’явиться без участі нечистих духів, які заморочують розум людини, приму-

шуючи її бачити те, чого немає в природі взагалі. Розуміючи, що перед нею наслання, людина все ж не може відкараскатися від нав'язливої прима-ри. Блазня буває у хаті, де сваряться. Після того як господар дому посвариться з ким-небудь, вона починає перекидати меблі, трощити посуд, скидати речі зі столу та з полиць тощо. Від блазні великої шкоди не буває, лише переляк та неспокій.

БЛУД

Міфічний персонаж, різновид нечистої сили у слов'ян. Він літає низько над землею, особливо

на роздоріжжі. Прибирає вигляду різних тварин, як kota, пса, чи якого птаха, гада і так показується людині. Чіпляється до пізніх перехожих, водить їх, примушує блукати (блудити), заводить у болото, в рів, у хащі. Або ж збиткується, примушуючи людину кружляти на одному місці.

За переказами пізніших часів, блуд разом з іншою нечистою силою, слугами сатани, що повстали проти Бога, був скинутий Богом з неба. Летіла нечиста сила 40 днів, упала на землю, Бог тут і проказав: „Амінь”. Хто де впав, той там і живе, по місцю проживання й зоветься: у полі — польовик; у лісі — лісовик; у багні — багник, болотяник; у воді — водяник. А один нечистий дух до землі трохи не долетів, то при слові „Амінь” так і завис у повітрі. З тих часів блукає він над землею, людям шкодить, а зоветься — блуд.

„Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, задурить чоловіка” (Ольга Кобилянська).

БОГИНКИ

Мамуни, лісниці — демонічні персонажі західних слов'ян. Їх уявляли високими, худими, з розкуйовдженим волоссям жінками, з великою головою, відвислими грудьми, здутим животом, кривими ногами, почорнілими зубами — вони чатують на людину в лісових нетрях чи у високій траві. Живуть у темних місцях: в ямах під коренями зрушених дерев, у глибоких яругах. За повір'ями, під-

стерігають одиноких перехожих (особливо чоловіків), перевтілюються в образ молодої дівчини чи знайомої жінки і заманюють у провалля, в bagno, у непролазні хащі. Це їхня робота, яку доручають їм чорти, що тримають богинок за дружин.

Темними ночами пробираються ці представниці нечистої сили до людських осель і чекають нагоди, щоб підмінити ще не хрещених дітей на своїх. Викрадених людських дітей обертають у нечисту силу.

ЗМІСТ

НИЖЧІ МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНИ І ДУХИ..... 4

Антихрист. Анчутка. Аред. Баечник. Банник.
Барабашка. Безимень. Біла баба. Білун. Біс. Блазня.
Блуд. Богинки. Болібошка. Болотяник. Болотяниця.
Боровик. Босоркань. Бродниці. Бука. Вили.
Вихор. Відогонь. Вовкулак. Водяник. Водяниці.
Возило. Воструха. Гарцуки. Гніток. Горний.
Гречишниця. Гука. Двоєдушник. Дворовик. Демон.
Дзедко. Дика баба. Дикінькі мужички. Диявол.
Дід — шапка драна. Доманя. Домовик. Єретник.
Жарениця. Жердяй. Жировик. Жихар. Заложні
мерці. Запичник. Здухач. Земляний дух. Зимник.
Злидні. Ігоша. Ічетик. Капуш. Караконджали.
Кікімора. Клітник. Колокольні мерці. Конюшник.
Коргоруші. Криничниці. Курдуші. Ледащий.
Лісовик. Лісунки. Літавиця. Лобаста. Лоскотун.
Луговик. Мавки. Мана. Мароси. Маряна. Матохи.
Межівник. Моховик. Нав. Намной. Наречниця.
Нехорошик. Нечисть. Нички. Нічниці. Обдериха.
Овинник. Огуменник. Одмінок. Перевертні.
Перелесник. Підполяник. Планетники. Плевник.
Полісун. Польовик. Полудниці. Потороча. Привид.
Пущовик. Пястуки. Ржаниці. Росомаха. Русалки.
Сарайник. Сатанайл. Світилка. Святке. Святочниці.
Скарбник. Сприйя. Степовик. Страх. Страшили.

Суседко. Табунник. Таласим. Тодорці. Удільниця.
Упир. Хапун. Хлібник. Хлівник. Хлопотун. Хуха.
Черандак. Чорт. Чугайстер. Чудинко. Шерстнатий.
Шиш. Шишига. Шишимора. Шолишні. Шулікуни.
Шумська майка. Шут.

ПЕРСОНІФІКОВАНІ ХВОРОБИ..... 206

Віспа. Водянка. Волосінь. Гикавка. Гнойова.
Гостець. Зурочення. Коров'яча смерть. Кумаха.
Куряча сліпота. Лихоманка. Мор. Морова діва.
Нічниця. Опівночниця. Переполох. Підтинниця.
Пранці. Простуда. Прощення. Собача старість.
Соняшниця. Сухоти. Утин. Ушиб. Холера. Цинга.
Чохотка. Чума. Ячмінець.

НАДЗВИЧАЙНІ ПЕРСОНИ..... 248

Батюшка. Бідуни. Біснуваті. Відьма. Відьмак.
Віщиця. Волхви. Гончарі. Закляті. Знахар. Золотарі.
Каженик. Кликуші. Кобзарі. Козаки. Ковалі.
Колодязьники. Лоцмани. Мельники. Пасічники.
Пастухи. Пережинчик. Пічники. Повитуха.
Скоморохи. Теслі. Характерник. Хмарогонителі.
Чаклун. Чорнокнижники. Чумаки.

СИМВОЛІКА ОБРЯДОВОЇ ЇЖИ 314

А) ХЛІБ. ВИРОБИ З БОРОШНА314

Багач. Балабушки. Банний хліб. Боговиця. Бублики.
Вареники. Вергуни. Вертута. Верч. Галушки.
Гречаники. Дивень. Драбинки. Жайворонки.
Жиляники. Забудько. Загірка. Калита. Книш.
Колач. Коржі. Коровай. Корочун. Лежень. Лемішка.
Локшина. Маківник. Малай. Мамалига. Мандрики.
Медівник. Млинці. Оладки. Паляниця. Пампушки.
Пара. Паска. Перепічки. Пирого. Плачинди.
Поминальний хліб. Потапці. Пряник. Пугачі.

Пундики. Соломаха. Хрестопоклонний хліб.
Шишки.

Б) ЇЖА ОБРЯДОВА ТА БУДЕННА358

Бобові страви. Борщ. Голубці. Драглі. Деруни.
Душенина. Зубці. Каша. Капусняк. Кваша. Кендюх.
Кисіль. Ковбаса. Коливо. Крашанки. Кров'янка.
Крученики. Куліш. Кутя. Путря. Рибні страви.
Сало. Сир. Сіль. Січеники. Хляки. Юшка.

В) НАПОЇ ОБРЯДОВІ ТА БУДЕННІ383

Березовий сік. Варенуха. Збитень. Канун. Квас.
Мед. Молоко. Наливки. Настоянки. Пиво.
Сирівець. Сита. Узвар. Чай.